

*Бабяк Х. М.,
аспірант II курсу*

Львівського національного університету імені Івана Франка

МЕТАФОРИЧНИЙ СПОСІБ УТВОРЕННЯ ЛАТИНСЬКИХ РИТОРИЧНИХ ТЕРМІНІВ (НА МАТЕРІАЛІ ТРАКТАТІВ ЦИЦЕРОНА)

Анотація. У статті розглянуто метафоризацію як спосіб вторинної номінації та джерело збагачення фонду латинських риторичних термінів. Здійснено спробу виявити когнітивне підґрунтя метафори. Під час класифікації риторичних термінів-метафор узято до уваги генетичний, тематичний, граматичний критерії.

Ключові слова: риторичні терміни, метафоризація, вторинна номінація, класифікація.

Постановка проблеми. Протягом багатьох століть дослідники вивчають таємниці метафори та її багатогранність. Ще Аристотель згадував про важливе значення метафори в мові, говорячи про те, що метафора здатна вдихнути нове життя в сухий текст. Саме Аристотель першим дав визначення метафори, називаючи її «перенесенням слова зі зміною значення або з роду на вид, або з виду на рід, або з виду на вид, або за аналогією» [1, с. 75].

Виклад основного матеріалу дослідження. Л. Мацько стверджує, що метафора виконує кілька функцій, а саме: номінативну, пізнавальну, образну [6, с. 145]. До важливих функцій метафори можна зарахувати також пояснювальну, адже вона є чи не єдиним способом прояснити складну дослідницьку ситуацію. Саме цей троп є найбільш стислим і компактним способом вираження наукової думки. І. Полозова зазначає, що головна функція наукової метафори полягає в розширенні за її допомогою горизонтів людського мислення й пізнання, так як тільки через метафору в науку здатний проникнути новий зміст [7, с. 325].

На вигляд метафора подібна до метонімії. Тому античні теоретики не завжди їх диференціювали (наприклад, Аристотель, який уважав метонімію різновидом метафори). Але їхня природа неоднакова. Метонімія пов'язана із суб'єктом або іншими референтними іменами речення. Метафора ж, навпаки, – з предикацією. Метонімія, змінюючи референцію, не змінює поняття. Метафора, не змінюючи референцію, утворює нові концепти. Отже, метонімія – це зсув у референції, а метафора – у значенні [2, с. 31–32].

Метафору можна розглядати під різними кутами зору, тому що це явище належить до мовознавства, стилістики, гносеології, психології й деякою мірою навіть до філософії. У сучасному мовознавстві особливо підкреслюється когнітивне підґрунтя метафори, оскільки вона слугує використанню мовного знака однієї концептуальної сфери для позначення поняття іншої за подібністю, аналогією, функцією, контрастністю тощо, створює нові смисли на когнітивному рівні [8]. Отже, метафора в мові відіграє роль корелята мислення. Але мислення як психологічний і пізнавальний процес не можна ототожнювати із суворо логічним, позбавленим чуттєвих елементів. Він виражається переважно за допомогою метафоричного мислення. Тому

метафора надає образність і експресивність, і не тільки мові художньої літератури з її підвищеною емоційністю й емпатичністю, а й термінам, які б, здавалося, повинні бути стилістично нейтральними. Особливо характерно це для терміносистем античності, які ще остаточно не виокремилися в окремі підмови. Часто зустрічаються метафори в риторичних трактатах Цицерона, де він використовує їх не тільки для номінації термінологічних понять, а й намагається пояснити цей феномен [10, с. 177–180, 297].

Можна виділити три основні етапи в становленні терміна шляхом метафоризації. На першому етапі здійснюється відбір об'єкта дослідження за окремими розпізнавальними ознаками, які становлять первісне поняття про цей об'єкт. Це первісне поняття визначає вибір певного слова з лексичного фонду. Вибір найменування відбувається на основі подібності двох об'єктів за окремою ознакою, що є суттєво для поняття про новий об'єкт на конкретному етапі його пізнання. Визначення подібної ознаки, у свою чергу, потребує порівняння двох планів: значення загальноживаного слова та поняття про об'єкт, який підлягає термінологізації. Другий етап термінотворення – це етап концептуалізації. Він полягає в подальшому формуванні поняття об'єкта дослідження під впливом певного значення загальноживаного слова, що дає модель пізнання об'єкта. Цей етап характеризується інтенсивною розумовою діяльністю суб'єкта, що пізнає. Третій етап термінотворення – це процес закріплення обраної одиниці номінації за новим поняттям і, відповідно, розмежування семантичних планів на підставі того, що нове найменування набуває нового змісту. У зв'язку з цим нова одиниця номінації набуває «самостійної номінативної цінності» і стає терміном. Після утворення терміна загальноживане значення посідає місце внутрішньої його форми й слугує для мотивації. Водночас загальноживане значення як внутрішня форма терміна-метафори є його не повноцінним елементом, а лише фоновим значенням, що допомагає спеціалісту уявити об'єкт.

Перед тим як розпочати аналіз структурно-семантичних особливостей термінів-метафор і розгляд їх класифікації, варто дати визначення метафори. Отже, метафора (з гр. *μετά* – за + *φέρω* – нести) – один із основних тропів поетичного мовлення. У метафорі певні слова та словосполучення розкривають сутність одних явищ і предметів через інші за схожістю чи контрастністю.

В історії лінгвістики проблему класифікації метафор намагалися розв'язати такі відомі лінгвісти, як В. Москвін, В. Гак, Н. Арутюнова й ін. Одним із критеріїв класифікації метафор може бути їхній сигніфікативний компонент. Метафори класифікуються насамперед на основі того, що між предметами та явищами існує схожість, на підставі якої стає можливим

«ім'ям» одного предмета назвати інший, інакше кажучи, створити метафору. Предмети або явища можуть бути схожі формою, розташуванням, функцією, роллю, характером вияву, характером виробленого на нашій почуття враження, ступенем вияву якоїсь однієї властивості або якості тощо.

Традиційною й методологічно виправданою класифікацією термінів-метафор є поділ за джерелом їх походження. Найчастіше вихідною поняттєвою сферою в термінах-метафорах є явища, пов'язані з людиною та її діяльністю, і явища, пов'язані з природою, живою та неживою, чим і зумовлюється поділ термінів-метафор на антропоморфний і натуроморфний класи.

Але генетична класифікація не є вичерпною й абсолютно точною. Класифікація метафор якоюсь мірою повторює класифікацію найзагальніших форм і сторін людської практики. Тому мова не виключає класифікацій за структурно- та функціонально-семантичними ознаками, за частиномовною належністю об'єкта чи предмета асоціації тощо, які ми теж будемо брати до уваги в роботі.

Античні теоретики виокремлювали чотири види перенесення [1]. Їх класифікація мала чітко виражені формальні ознаки, тому за ними пішли теоретики риторичного й поетичного мистецтва нових часів, зокрема професори Києво-Могилянської академії. Так, Митрофан Довгалецький розглядає такі види метафори: 1) перенесення значення з живого предмета на неживий; 2) перенесення значення з неживого предмета на неживий; 3) перенесення значення з живого предмета на живий; 4) перенесення значення з неживого предмета на живий [3, с. 303].

Отже, вони чітко виокремлювали два види метафор: метафору-оживлення й метафору-опредмечування. Сюди ж можна додати метафору-синестезію. Метафора-оживлення означає перенесення ознак із живого на неживе, із живого на живе (антропометафора, ботанометафора, зоометафора). Метафора-опредмечування – перенесення ознак із живого на неживе, із неживого на неживе. Метафора-синестезія – перенесення ознак з однієї сенсорної сфери на іншу (одоративна, тактильна, візуальна, аудіальна).

Основною тенденцією метафоричного утворення термінів є антропоморфізація. Термін походить від грецьких слів *ἄνθρωπος* – людина та *μορφή* – вигляд, форма, означає уподібнення будь-чого до людини або перенесення її фізичних та інтелектуальних властивостей на світ тварин, рослин, речей або природні явища. Крім того, позначення спеціальних понять назвами речей, пов'язаних із побутом людини, також може розглядатися як вияв зазначеної тенденції. Антропоморфізм властивий донауковому світогляді людей, тому він покладений в основу майже всіх світових релігій і спирається на уявлення, що навколишній світ, включно з рослинами і тваринами, має людську подобу. Отже, перед нами приклад міфологічної метафори.

На сьогодні в сучасній лінгвістиці розрізняють два типи метафор – художню та мовну. Художня використовується для надання образності мови. Нерідко деякі твори набувають метафоричного характеру. Так, замогильна мандрівка Данте трактується як метафора людського життя. Мовна метафора широко представлена в словниках різного типу; її ще називають науковою, тому що вона функціонує в мові науки [9, с. 58–60]. Під цю категорію підпадають риторичні терміни-метафори в Цицерона, які можна поділити на іменникові, прикметникові (атрибутивні) й дієслівні.

Іменникові метафори діляться на одночленні метафори, у яких образність уже стерлася і залишилось переносне значення. Наприклад, *quadrum* (Or. 208) – чотирикутник, квадрат – у Цицерона набуває значення «порядок» і виступає як риторичний термін: *redigere in quadrum numerumque sententias*, що означає «підкорити думки порядку й ритму». Такі терміни-метафори, як *superlatio* (гіпербола), *dubitatio* (сумнів), *distributio* (розчленування), *correctio* (поправка до сказаного), *similitudo* (уподібнення), *digestio* (розчленування за пунктами), *reticentia* (замовчування), *iracundia* (гнів), *obiurgatio* (осуд), *deprecatio* (прохання), *laesio* (легке дратування супротивника), – це стилістичні засоби, котрі оратор повинен використовувати в промові. Термін *festivitas* (цікавість) (De or. II, 328; Inv. I, 27) визначає якість розповіді в промові, теж у трактаті є метафорою, як термін з'являється рідко й навіть у Цицерона витісняється терміном *iucunditas*. Обидві лексеми в такому вживанні об'єднуються властивою їм обом семою «веселість», що можемо вважати метафорою, оскільки йдеться про використання цього терміна в промові. Термін *aenigma* (De or. III, 167) – загадка, натяк, туманна мова тощо, транслітерований Цицероном із грецького слова *αἴνιγμα*. На його думку, прийом розвинувся з метафори, є важливою прикрасою мови. Часто зустрічаємо терміни *celeritas et brevisitas* (De or. I, 17) – швидкість і стислість, що є вимогами до мови оратора під час як заперечення (*respondendi*), так і нападу (*lacessendi*) на супротивника. Метафорами є терміни *venustas atque urbanitas* (De or. I, 17) – вишуканість і столична витонченість; саме такі ознаки повинні характеризувати промову. У теорії смішного Цицерона зустрічаємо термін *lepos* (De or. II, 220) поряд і однаково з *facetiae* в значенні «приваблива дотепність». Ще один термін, який уживається в теорії смішного, – *contumeliae* (Or. 89) – образи – прийом, який несумісний із простим стилем красномовства.

Іншим різновидом іменникових метафор є двочленні іменникові метафори, що в лінгвістиці прийнято називати генетивними конструкціями, бо другий їхній член виражений формою родового відмінка. Наприклад, *linguae solutio* (уміння вільно володіти мовою), *vocis sonus* (звучання голосу) – природні здібності, якими, на думку Цицерона, повинен володіти оратор. Термінологічне словосполучення *retorum officina* (De or. II, 157) – кузня ораторів – має яскраво виражений метафоричний характер. Терміном *sal facetiarum* (De or. I, 243) – сіль дотепів – Цицерон характеризує одну з рис красномовства. Словосполучення *varietas colorum* (De or. II, 54) означає «різноманітність кольорів»; тут йдеться про прикраси, виражені за допомогою блискучих слів (*lumina verborum*) або блискучих думок (*lumina sententiarum*). Термін *verborum sententiarumque flores* (De or. III, 96) – квіти слів і думок – утворений шляхом метафоричного порівняння слів і думок із квітами, які немовби засіюють і завітчують мову. Також джерелом термінологічного словосполучення *venustatis color* (De or. III, 199) – прикраса привабливості, що є необхідною ознакою кожного з трьох родів красномовства, є естетична сфера. Ще один термін *licentia roetatum* (De or. III, 153) – поетична вільність, згідно з Цицероном, метафорично означає вживання в поезії маловживаних слів, переважно архаїзмів.

Часто вживані атрибутивні конструкції становлять структуру, що набуває переносного значення та позначає зовсім інше поняття. Атрибутивні метафори, або, як їх ще називають, метафоричні епітети, мають дві основні граматичні форми вираження – прикметник, дієприкметник. Наприклад,

urbana dissimulatio (De or. II, 269) – столичне прикидання; так образно називає Цицерон іронію в риторичній теорії смішного. Термінологічним словосполученням *inculta oratio* (De or. III, 97) – необроблена мова – Цицерон характеризує мову ораторів як грубу та невишукану. Цицерон також уживає термін *spiritus angustior* (De or. I, 261) – надто коротке дихання, щоб охарактеризувати вади, які переборює Демосфен щоденними вправами. Три роди стилю, якими повинен володіти досконалий оратор, Цицерон називає *genus tenue* (низький), *genus medium* (середній) і *genus grave* (важкий, поважний) (Or. I-32), що набувають метафоричного характеру. Термінологічним словосполученням *retorici libri agrestes* (De or. II, 10) – грубі риторичні твори – Цицерон зневажливо називає книги переважно грецьких, також деяких римських теоретиків ораторського мистецтва. Термін *dicendi lumina* (De or. II, 114) означає «блискучі слова» і є одним із визначень фігури слова.

Дієслівні метафори зустрічаються в трактатах Цицерона рідше, ніж іменникові чи атрибутивні. Наприклад, таке термінологічне словосполучення, як *in hominum mentibus vel ad iram aut ad odium aut ad dolorem incitandis* (De or. I, 53), означає «наповнювати душі людей або гнівом, або ненавистю, або сумом». Іншими словами, емоційний і образний виклад робить предмет промови виразним. Про самих ораторів Цицерон каже *ad permovendos et convertendos animos instructi et parati* (Or. 20) – здатні та готові хвилювати й захоплювати душі людей. Термінологічне словосполучення *odorari, quid sentiant, quid existiment, quid exspectent, quid velint, quo deduci oratione possint iudices* (De or. II, 186) побудоване на метафоричному переосмисленні сенсорного дієслова *odorari*, означає «рознюхати, що відчувають, що думають, чого чекають, чого хочуть судді й до чого їх можна схилити промовою». Метафоричне словосполучення ідіоматичного характеру *lumen adhibere rebus* (De or. III, 50) – прояснити справу – виконує прагматичну функцію, набуває в Цицерона термінологічного значення.

Як окрему групу можна виокремити антропоморфні риторичні терміни-метафори, які виражають усе, що стосується людини, її фізіологічних особливостей, побутового або соціального життя. Їх доцільно класифікувати за тематичними групами ключових слів, що входять до відповідного метафоричного контексту.

1. Антропометафори, ключовими словами яких є слова на позначення динамічної сфери життєдіяльності людини. Наприклад: *res dicendo subicere oculis* (Or. 139) – промовою поставити предмет перед очима слухачів, тобто відтворити перед слухачами предмет промови; *circumscriptione ambituque, ut tamquam in orbe inclusa currit oratio* (Or. 207) – у періоді, немовби замкнена в крузі, біжить промова; *auscipium delectationis* (Or. 84) – полювання за ефектом; *infringendis concendisque numeris* (Or. 230) – ломлячи та рубаючи ритм (зневажлива характеристика Цицерона на адресу азійських ораторів).

2. Антропометафори, ключовими словами яких є конкретизатори індивідуальних властивостей людської особистості: *concinnitas puerilis* (Brut. 287) – дитяча дзвінкість (визначаючи заслуги Гегезія в розробці ритмізації прози й досягненні дзвінкості, Цицерон усе ж характеризує цю дзвінкість як дитячу чи учнівську); *sapientibus sententiis gravibusque verbis ornata oratio* (De Or. I, 31) – мова, прикрашена мудрими думками та багатозначними словами; *gravior in laudando, acerbior in vituperando* –

вищий у похвалі, різкіший в осудженні (про ораторську майстерність Катона Старшого); *depravata imitatio* (De or. II, 242) – спотворене наслідування (під цим терміном Цицерон розумів щось на кшталт сучасної карикатури); *incompta oratio* (Or. 78) – непричесана, тобто неприкрашена мова (витончена мова стає чарівною через свою «неприкрашеність», подібно, як деяким жінкам до лиця відсутність прикрас); *adipatae dictionis genus* (Or. 25) – ожирілий рід красномовства; *nimis alta et exaggerata oratio* (Or. 192) – надто висока й пишна мова.

Також серед термінів-метафор зустрічаємо антропометафори, ключовими словами яких є маски-типажі, що образно характеризують людей, антропоніми, які визначають професійну зайнятість людини, її соціальний статус, психічні та фізіологічні особливості, наприклад: *scurrilis dicacitas* (De or. II, 244) – блазнівська уїдливість. Рідко трапляються термінологічні антропометафори, ключовими словами яких є соматизми: *ex ipsis visceribus causae* (De or. II, 318) – із самих нутрощів справи (про вимогу черпати матеріал із самої суті справи).

У Цицерона зустрічаємо метафори, що містять назви мистецьких понять, наприклад: *scenica venustas* (De or. III, 30) – сценічна краса; метафори, джерелом якої є водна стихія: *flumen verborum* (Or. 53) – текучість слів (дослівно, ріка слів); *aequabilitas* (Or. 53) – плавність мови.

Метафора-синестезія впливає з природно-біологічної властивості людини водночас переживати враження, одержані одразу від кількох органів чуттів. При синестезії до семантичних інновацій залучаються зорові, слухові, одоративні, смакові, тактильні образи, унаслідок чого виникає інтерференція різних видів сприймання довкілля. Синестезія створює в уяві реципієнта-читача віртуальну ситуацію «реалізму» багатьох реальностей.

Образи в зорових метафорах можуть охоплювати різноманітні асоціації, наприклад: *luminosae et quasi actuosae partes duae* (Or. 125) – два блискучі й немовби дійові засоби мови. Смакові метафори здебільшого репрезентують у мовленні традиційні художньо-образні парадигми, наприклад: *salsus* (De or. II, 251) – солений, сказаний із сіллю, той, який говорить із сіллю (гострий, глузливий) – один із термінів Цицерона в теорії смішного. Деякі метафори можуть ґрунтуватись на тактильних асоціаціях – *genus argutum* (Brut. 325) – гострий стиль.

Висновки. Отже, метафоризація як один із засобів вторинної номінації суттєво збагатила фонд латинських риторичних термінів. Вони структурно організовані. Небезпідставно дослідники, спираючись на ідеї Р. Якобсона, співвідносять метафору з парадигматичною віссю в структурі мови, тобто заміщенням поняття *in absentia* й установленням смислового зв'язку за подібністю [5]. Найвища метафорична продуктивність у риторичній термінології Цицерона властива іменникам, дієслівна метафора зустрічається рідше. Метафоричне терміноутворення завжди супроводжується образністю, поєднаною з емоційністю, що з часом пригасають. Що стосується риторичного дискурсу Цицерона, то така образність і емоційність є досить свіжими, чим він відрізняється від сучасних наукових дискурсів.

Умовні скорочення творів Цицерона:

De or. – De oratore.
Inv. – De inventione.
Or. – Ad M. Brutum orator.

Література:

1. Аристотель. Поэтика / Аристотель ; пер. зі старого. пер. Борис Тен. – К. : Мистецтво, 1967 – 134 с.
2. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс / Н.Д. Арутюнова // Теория метафоры : сборник / вст. стат. и сост. Н.Д. Арутюновой ; пер. под ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журиной. – М. : Прогресс, 1990. – С. 5–32.
3. Довгалевский М. Поэтика (Сад поэтический) / М. Довгалевский ; пер. з латин. рукоп. оригіналу, прим. та словник імен і назв В.П. Маслюка. – К. : Мистецтво, 1973. – 435 с.
4. Елоева Ф.А. Метафора и эвристическая функция языка (бывает ли язык без метафор) / Ф.А. Елоева, Е.В. Перехвальская, Э. Саусверде // Вопросы языкознания. – 2014. – С. 78–99.
5. Лотман Ю.М. Риторика / Ю.М. Лотман // Труды по знаковым системам XII. – Тарту : Тартуский гос. ун-т, 1981. – С. 8–28.
6. Мацько Л.І. Риторика : [навчальний посібник] / Л.І. Мацько, О.М. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 311 с.
7. Полозова И.В. Метафора как средство философского и научного познания : дисс. ... докт. филос. наук / И.В. Полозова. – М. : РГБ, 2003. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://diss.rsl.ru/diss/03/1076/031076044.pdf>.
8. Помірко Р. Когнітивні механізми транспозиції смислів: метафора та метонімія (на матеріалі англійської фахової мови економіки) / Р. Помірко, Р. Дудок // Вісник Львівського університету. Серія «Іноземні мови». – 2010. – Вип. 17. – С. 3–10.
9. Скляревская Г.Н. Языковая метафора в словаре. Опыт системного описания / Г.Н. Склевская // ВЯ. – 1987. – № 2. – С. 54–62.
10. Ciceronis M. Tullii Opera quae supersunt omnia / Tullii M. Ciceronis ; ed. J.G. Baiter, C.Z. Kayser. – Lipsiae, 1860. – Vol. II. – 396 p.

Бабяк К. М. Метафорический способ образования латинских риторических терминов (на материале трактатов Цицерона)

Аннотация. В статье рассмотрена метафоризация как способ вторичной номинации и источник обогащения фонда латинских риторических терминов. Осуществлена попытка выявить когнитивную подоплеку метафоры. При классификации риторических терминов-метафор приняты во внимание генетический, тематический, грамматический критерии.

Ключевые слова: риторические термины, метафоризация, вторичная номинация, классификация.

Babyak K. Metaphorical way of latin rhetorical terms' formation

Summary. In the article metaphorization is reviewed as the way of secondary nomination and the source of enrichment of rhetorical terms. An attempt to reveal the cognitive basis of the metaphor is carried out. Considering the classification of rhetorical terms-metaphors, genitive, thematic, grammatical norms were noted.

Key words: rhetorical terms, metaphorization, secondary nomination, classification.